

Antropológus a „Munkás-szigeteken”

R. Nagy József: Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.

Miskolci Galéria, Miskolc, 2010. 272 oldal.

A nem túl bőséges, de egyre növekvő számú hazai munkástörténeti és munkás-antropológiai kutatások (lásd például a *Korall* 49. számát) újabb eredményével ismerkedhet meg az olvasó, ha kezébe veszi a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék oktatójának 2010-ben megjelent kötetét. A könyv az északkelet-magyarországi munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálatával részben alátámasztani és árnyalni, részben pedig – hiánypótló alap-kutatások elvégzésével – kiegészíteni kívánta a magyarországi munkásság életmódjával kapcsolatos eddigi ismereteinket. R. Nagy József a hazai szakirodalomban egyedülálló módon elsőként ad átfogó, monografikus szintű körképet az elmúlt nyolcvan évben vidéki munkástelepeken élők mindennapjairól.

A kutatási helyszín meghatározásakor a szerző arra törekedett, hogy kulturálisan viszonylag egységes, jelentős bányavidéki és nehézipari központi funkciót betöltő, ezáltal számos munkáskolóniának helyet adó térséget válasszon ki. Így Északkelet-Magyarországon belül összesen 17 kolónián, többek között Peceseny, Rudolf- és Alberttelepen, Kurityánban, Ruda-, Ormos- és Lyukóbányán, Borsodnádason és Edelényben kutatott. Véleménye szerint e munkástelepek reprezentálják „legjellemzőbb és legkomplexebb” (12) formában a vidéki kolóniákat, melyeknek bemutatását a mű célul tűzte ki. Ugyancsak befolyásolta R. Nagy József választását, hogy ezen északkeleti régió ipari körzetei küszködnek talán a legégetőbb társadalmi-gazdasági problémákkal napjainkban.

A kutatás újdonságát nem csupán a választott antropológiai nézőpont adja, hanem a kutatás tárgya is. Ugyanis a koncentrált formában megjelenő munkássághoz általában társított városi telepek helyett R. Nagy József a vidéki, kistelepülési munkáskolóniákra fókuszált. „Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáseletmód jellemzőit, másrészt mert azokban még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban vagy a fővárosban élő munkásságnál már véglegesen eltűntek” – érvel a szerző (8 – kiemelés az eredetiben). Így a térség legnagyobb munkáskolóniája, a diósgyőr-vasgyári, mely története során nem tudta függetleníteni magát a közeli nagyváros hatásától, s éppen ezért nem tekinthető falusi munkástelepnek, kimaradt a vizsgálatból.

Valamennyi kutatás esetében igaz, de talán fokozottabban érvényes a társadalomtudományi vizsgálatokra, hogy a kutatás megbízhatósága és érvényessége a munka során alkalmazott módszertan kvalitásán alapszik. Éppen ezért érdemes hosszabban elidőznünk a kutatási módszerek ismertetésénél, melynek a szerző

is külön fejezetet szentelt könyvében. A térség kiválasztásának szempontjairól már volt szó, de arról még nem, hogy e területen belül miért éppen a teljesség igénye nélkül említett munkástelepekre esett R. Nagy József választása. „A szűkös szelekció során elsősorban az egyes kolóniák kvantitatív és kvalitatív sajátosságait igyekeztem figyelembe venni, s a vizsgálat számára olyan karakteres jegyekkel rendelkező telepeket kiválasztani, amelyek a teljesség igényével reprezentálják a térség kolóniáinak egészét, s általánosítás alapjai lehetnek” (13). Bár a szerző általánosításra való törekvése érthető, ennek kivitelezhetősége azonban felvet néhány kérdést, mint például: Milyen szempontok alapján határozta meg a tipizálási jegyeket, s voltaképpen melyek lennének ezek a „karakteres jegyek”? Figyelmen kívül hagyhatók-e a jellemzők körvonalazásakor a telepek közötti eltérések (a telepek létrejöttének eltérő ideje, a telepre jellemző iparág különbözősége, a földrajzi környezet mássága stb.)? Mindezekre sajnos nem kapunk választ a kötetben.

Nem csupán a tipizálási folyamat részleteinek ismertetésétől tekint el a szerző, hanem magukat a kiválasztott telepeket és az információforrásul szolgáló egyéneket sem mutatja be. Nem tudunk meg semmit arról, hogy az egyes munkáskolóniák mikor és hogyan jöttek létre, miként alakult „életük” az elmúlt több mint száz évben, jelenleg milyen állapotban vannak, funkcionálnak-e még egyáltalán munkástelepként. R. Nagy József mellőzi a megkérdezett személyek bemutatását is; sem nemi, sem foglalkozás- és származásbeli megoszlásukat nem tudjuk meg, csupán átlagéletkorukat közli, amely 69 év. Pedig ezen információk segítségével a tőlük kapott válaszok érvényessége árnyalhatóbb lett volna. A megkérdezettek között, mint ahogyan azt az átlagéletkor is sejteti, egyaránt voltak középkorú munkások (40-50 éves) és idősebbek (70-80 éves), akik életkoruknak és az ebből fakadó tapasztalatuknak megfelelően egy-egy korszakot eltérő módon ítélték meg. Nem mindegy, hogy az egyén a szocialista korszakot gyermekként vagy felnőtt fejjel élte-e meg. E felvetésekre azonban a szerző nem reflektál. Mint ahogyan arra a társadalomtudományi problémára sem, hogy a kérdésekre kapott válaszok elmúlt időszakokra vonatkoznak, vagyis olyan emlékek, melyek minőségét és megbízhatóságát számos dolog befolyásolhatja. Több helyen is tetten érhető a kötetben, különösen olyan alkalmakkor, amikor az interjúalany idillikus képet fest a múltból, hogy a szerző érzékeli az emlékezés szubjektív voltából eredő problémákat, mégsem tér ki rájuk.

Mindezek után meglehetősen kérdésesnek tartom az egész kutatás reprezentatív voltát, s úgy tűnik, hogy hiába határozta meg előzetesen R. Nagy József azokat a bizonyos karakteres jegyeket, melyek segítségével kiválasztotta a térséget reprezentáló tipikus telepeket, e jellemzők érvényességét és alkalmazhatóságát illetően maga is mintha bizonytalan volna: „Mivel a kutatás totalitását sem a térség kiterjedt volta, viszonylagosan magas lélekszáma, sem az anyagi körülmények nem tették lehetővé, a vizsgálat csupán részlegesen tekinthető reprezentatívának” (13).

A vizsgált települések lakóival a kutató kérdőíveket vett fel, valamint interjúkat készített. „Igyekeztem olyan interjúalanyokat találni, akik a lehető

legrégebb óta lakosai a vizsgált telepnek, munkásként, illetve munkáscsaládban éltek le eddigi életük java részét, s kellő rálátással bírtak a közösség életére – s persze mindezeket hajlandók voltak szívesen a kérdező előtt nyilvánosságra hozni” (13–14). Első lépésként véletlenszerű mintavételt használt, majd ezt görgetett (közismert nevén hólabda-), valamint szakértői mintavétellel egészítette ki. Az így kiválasztott egyénekkel később kérdőívet töltetett ki, illetve strukturált interjúkat készített. Míg azonban kérdőívek felvételére csupán hat telepen (azaz a vizsgált telepek harmadán), összesen 310 személlyel került sor, addig interjúkat mind a 17 telepen, összesen 79 személlyel készített. Bár érdekes lett volna megismerni, hogy a munkáseletmód feltárásához milyen témákat vélt meghatározónak a szerző, azonban a tizenkét oldalas kérdőív és az interjúkérdések közrebocsátásának hiányában – amelyek függelékéből való kihagyását a kötet terjedelme sem indokolja – erre csupán a kötetben érintett témakörök-ből lehet következtetni.

Noha a forráskezelés tekintetében tehát tapasztalhatunk hiányosságokat, a szerző szakirodalombeli jártasságát nem kérdőjelezhetjük meg. R. Nagy József ugyanis a munkáskutatások bemutatásának szentelt fejezetben a hazai és a nemzetközi vizsgálatokban szerzett interdiszciplináris tájékozottságáról tesz tanúbizonyságot.

A módszertant és a szakirodalmi háttérrel bemutató fejezetek után a szerző röviden ismerteti a vizsgált telepekre általában érvényes jellemvonásokat. E vidéki kolóniák jelentősége az 1970-es években növekedett meg igazán, amikor is a falusi ipartelepek az ország ipari foglalkoztatottjainak csökkenésével fordított arányban, egyre nagyobb mértékben képviseltették magukat a nemzeti iparon belül. Virágkoruk azonban rövid életűnek bizonyult, hiszen mivel túlnyomó többségük a nehézipar anyagbázisát adta, elsőként váltak a rendszerváltás áldozataivá. Ugyancsak e telepek általános vonása a külső megjelenésük: az agrárfalu mellé előbb egy munkáskolónia, majd pedig újabb településrészek csatlakoztak. Az így kialakult kusza települések – olykor kisvárosias – alapfokú intézményhálózatukban is sok hasonlóságot mutatnak. E telepekre elsősorban az ipari foglalkoztatottság volt jellemző, ugyanakkor néhol kiegészítő tevékenységképpen megjelent a mezőgazdasági munka is (szőlő- és gyümölcsstermesztés). Mindezek után nem meglepő, hogy a telepeken élők életmódjában is találhatunk hasonló vonásokat (urbánus szabadidőtöltés, nagyobb fokú mobilizáció). „Ma ezek a kolóniák kivétel nélkül azonos képet mutatnak” – állapítja meg a szerző (43): leromlott állagú épületek, melyekben többnyire romák élnek, a közösségi épületek szintén elhanyagoltak, a települést túlnyomórészt idős munkások lakják.

Miután általános képet kaptunk a falusi munkástelepekről, R. Nagy József definíciós szándékkal a munkás, a munkásság bemutatásával folytatja mondanóját, amihez szakirodalmi ismereteit hívja segítségül. „Általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik elsősorban az ipar valamely ágához, s ezzel a legfejlettebb termelési eszközök-höz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészetileg lehatárolt, általában zárt

helyen, üzemekben végzik munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak – s zömében a munkásosztályhoz tartoznak” – visszhangozza Blaskovits János és Illés János gondolatait a szerző (44–45). Ezen túlmenően a munkás definíciójához, a „munkáslelkiség” meghatározásához tartozik a géppel végzett munka, a társas munka, a kulturális vonások, a munkásszolidaritás is. Az alapos áttekintés ellenére hiányérzete lehet az olvasónak, ugyanis a szerző nem fordít kellő figyelmet az idő dimenziójára, vagyis arra, hogy e definíciók változtak-e, s ha igen, milyen formában az elmúlt több mint száz évben. E fejezet további részeként R. Nagy József ismerteti a munkásság tagozódását, a munkásosztályból ki- és az abba belépőket, valamint hosszabban értekezik a parasztból munkássá válók megváltozott életmódjáról.

A könyv hátralévő három fejezetében a munkáséletmódé a főszerep. Elsőként az épített környezetet (a kolóniákat általában, illetve a munkáslakást) és az ahhoz kapcsolódó tárgyi kultúrát (lakberendezést) mutatja be a szerző, majd a munkáskolónián élő munkás személye kerül előtérbe, akinek munka- és szabadidős tevékenységét veszi górcső alá. Kitér a jövedelmi viszonyokra, az önmagukról és másokról való gondoskodásra (öltözet, tisztálkodás, betegség), az étkezési és alkoholfogyasztási szokásokra, valamint a munkán kívüli időtöltés formáira: a rádióhallgatásra, az olvasásra és a sportra. A rész a társadalmi kérdésekkel zárul: a szerző a munkások valláshoz, közösséghez, családhoz, rítusokhoz, történelmi eseményekhez, illetve korszakokhoz fűződő viszonyát vizsgálja. E fejezeteknél is jól megfigyelhető a szerző általánosításra való törekvése: az egyes résztemákat többnyire három időbeli síkra bontva (az I. világháború előtti, a két világháború közötti, a II. világháború utáni korszak), tehát időben változó képet nyújtva, de mégis általánosságban ismerteti. Ez nem is lenne baj, ha mindhárom korszak ugyanazon – jelen esetben az északkelet-magyarországi – régió munkásainak életmódjára vonatkozna. De sajnos nem ez a helyzet. A korábban dicsért alapos szakirodalmi tájékozottság ezúttal nemhogy segíti, hanem sokkal inkább elnyomja a kutatást. Tudniillik R. Nagy József e fejezetekben a szakirodalomból származó, életmóddal kapcsolatos ismeretek alátámasztására, illetve kiegészítésére használja saját kutatásának eredményeit. Hiába a három időmetszet, mégis nagy erőfeszítést kíván az olvasótól, hogy a leírtakat időben és térben elhelyezhesse. A szerző nem teszi nyilvánvalóvá, hogy a szövegbe beszúrt nagyon érdekes és találó interjúrészletek mely korszakra vonatkoznak. A számos tudományterület képviselőinek munkáiból átemelt ismereteknek a saját kutatásból származó megállapításokkal való keverése nyomán egy időtől és tértől függetlenül létező, általános munkáséletmód víziója bontakozik ki. Ilyen azonban nem létezik. Eme probléma mellett eltörpülni látszik, habár legalább ugyanennyire fontos, hogy miként az interjúalanyok esetében, úgy a szakirodalomnál sem találkozunk mindig forráskritikai megjegyzésekkel. Így alkothat egy-egy tematikus egységen belül összefüggő szöveget a szociográfiai, a szociológiai, a néprajzi, az antropológiai, illetve a történettudományi kutatásokból származó információ. Következésképpen nagyon nehéz kihámozni a könyv legterjedelmesebb, munkáséletmódot

bemutató részéből (146) az alcímben előrevetített témára, vagyis az északkelet-magyarországi munkáskolóniákra vonatkozó adatokat.

A munkáséletmód sajátosságainak kulturális antropológiai elemzésére és az alcímben ígért összefüggések kibontására a befejező fejezetben kerül sor. Itt a szerző visszatér kiindulási hipotéziséhez („a falun élő munkásság kultúrája és abból származó életmódja sajátos és egyedi változata az összmunkásság kultúrájának”, 225), leírja az annak megfogalmazásában szerepet játszó szempontokat, majd pedig a kutatási eredmények fényében módosítja a feltevés helytállóságát, érvényességét. A szerző szerint a hipotézis módosítására csak kevés esetben volt szükség, ugyanis többnyire az eredmények igazolták az előfeltevéseket. Az egyik ilyen kiigazítás a munkásidentitás kérdését érinti. A kutatás eredményeként szerinte elmondható, hogy a munkások saját csoportjuk definiálásakor nem húznak éles határt önmaguk és a parasztság közé. A két csoport közötti határvonal átjárhatóságát a munkavégzés ténye teszi lehetővé, mely mellett az egyes folyamatok különbsége és az eltérő életmód nem jelentkezik differenciáló tényezőként. A valódi ellentét a fizikai és a nem fizikai munkát végzők között, tehát a munkásság és a vezető rétegek között feszül. E megállapítás részben alátámasztja azt a megfigyelést, miszerint a csoportok közötti mobilitás csakis a parasztból munkássá válást jelentette. Így a munkásság utánpótlását a természetes szaporulat, valamint a paraszti származású beköltözők biztosították. Az ilyen módon létrejött munkástársadalom szükségszerűen hierarchizált volt, ami az életmódbeli eltérésekben is megnyilvánult.

Ugyancsak cáfolta az előzetes feltevést a munkások kétlakiságát firtató vizsgálat. R. Nagy József a kutatás elején úgy vélte, hogy a falusi munkáskolóniák lakosai túlnyomó többségükben kétlakiak, azaz az ipari tevékenység mellett mezőgazdasággal is foglalkoznak. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy csupán negyedük tekinthető kétlakinak, nagyobb részük ugyanis nem végzett mezőgazdasági munkát. R. Nagy szerint a hipotézis és a valóság közötti különbség a kétlakiság szimbolikus kezeléséből adódhatott: „Az, hogy az ipari munka mellett kevesen éltek a földművelés lehetőségével, s mindeközben ez a tevékenység mélyen beépült a falusi munkások identitásába, a szimbolikus tartalmak beágyazódottságának köszönhető. A parasztszármazású munkások földhöz való viszonya, a családi narratívákban permanensen jelen levő, földdel kapcsolatos elbeszélések, a földművelés szórakozási, kikapcsolódási formaként való megjelenése előfordulási gyakoriságánál, tényleges gazdasági súlyánál jóval elterjedtebb kétlakiságot sejtet” (227). A kétlakiság e munkástársadalomban előnynek számított, hiszen azt jelentette, hogy a munkás saját iparágának ismeretén túl még a földműveléshez is értett, vagyis többlet szakmai tudással rendelkezett. A gyakorlatban azonban mégsem az ilyen kétlaki munkások álltak a társadalmi hierarchia élén, mivel többségük a szakképzetlen vagy alacsonyan képzett munkavállalók közül került ki (a parasztságból frissen átlépők), így többletismeretük csupán kompenzálta meglévő hátrányukat.

A kezdeti hipotézist leginkább a falusi kolóniákon élők szexualitását illetően kellett a szerzőnek módosítania. Ugyanis „[a] közhelyes gondolkodásban az alávetett osztályok között a munkásságnak tulajdonították a szexuálisan leginkább

kicsapongó, szabados életvitelt. A kutatás azonban bebizonyította, hogy legalábbis a megkérdezettek körében ez nem így volt, sőt egyértelműen ellentétes viszonyulásokat lehetett megfigyelni” (228). Ugyancsak részben korrigálni kellett az alkoholfogyasztásra vonatkozó korábban elterjedt nézeteket. Az alkoholfogyasztás és az ipari munka közötti korreláció nem vesztette érvényét, ugyanakkor a kutatás azt is feltárta, hogy a szeszes ital fogyasztása a munkások körében a férfiaság, a munkatársi együvé tartozás, vagyis a közösség és a szolidaritás nélkülözhetetlen kelléke.

R. Nagy József kutatásának érdekes színfoltja, hogy kitér a korábban egyáltalán nem vizsgált lopás kérdésre, mely alapvető része volt a munkáskultúrának a 20. század második felétől kezdve. A munkások gondolkodásában élesen elvált az ellopható és a sérthetetlen javak csoportja. A lopást nem tiltották erkölcsi szabályok, sőt „[a] lopás emeli az abban tevékenyen részt vevő egyén elismertségi szintjét, s magát a cselekményt a túlélésért, a magasabb életszínvonal eléréseért folytatott tevékenységek közé sorolja” (229).

Ami a lakóházhoz való kötődést illeti, megállapítható, hogy a falusi kolónián élő munkás számára kevésbé fontos a saját lakás megszerzése, mint a városi munkás számára, hiszen az előbbinek sokkal könnyebb volt lakáshoz jutni, mint az utóbbinak. A lakásvásárlás kieső aktusával megtakarított jövedelmet pedig elsősorban kényelmi igényeik kielégítésére fordították.

A kutatás árnyalja a munkások ateizmusáról szóló nézeteket is. R. Nagy szerint a munkások nem voltak tudatosan és harciasan vallásellenesek, így ateistának is nehezen volnának nevezhetők. Valláshoz való viszonyukat sokkal inkább közömbösséggel lehetne jellemezni, ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy teljesen mentesek volnának a transzcendensre vonatkozó képzetektől.

Sajátosnak tekinthető a munkásság betegséggel kapcsolatos felfogása is. A nehéz fizikai munka miatt nem akadt egyetlen olyan egyén sem, aki ne sérült volna meg az évek alatt. A sérülés, mint a harcban szerzett sebhely, a jó munkás jelvényévé vált. A betegség megítélése azért is különbözött más csoportokétól, mert a munkásság körében a betegbiztosítás miatt egy esetleges sérülés nem veszélyeztette a munkáscsalád megélhetését.

R. Nagy József könyve e recenzióban ismertetett problémái ellenére is több szempontból példaértékűnek nevezhető: figyelemfelhívó címválasztását kidolgozott módszertanon, széles körű szakirodalmi áttekintésen és fogalommagyarázaton alapuló tartalom követi, melyben fontos szerepet kapnak a jól felépített, érdekes témákat boncolgató fejezetek. A kötetet lényegre törő, ugyanakkor új perspektívát alkalmazó összegzés, valamint alapos bibliográfia és értékes képanyag zárja. Az olvasmányos nyelvezettel megírt munka nem csupán az északkelet-magyarországi vidéki munkástelepek lakóinak a cím alapján idillikusnak gondolt, de a könyvet olvasva korántsem annak tekinthető életmódjával ismerteti meg az olvasót, hanem az említett hiányosságok mellett is célkitűzéseit és szemléletmódját illetően egy bátran követhető, sőt követendő mintát nyújt a későbbi munkásantropológiai kutatások számára.

Bodovics Éva Judit